

**ԴԵՐԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ԻՐԱՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՄՈՒՇ- ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ
ԲԱՐԲԱՌԱՄԲՈՒՄ**

Բառնասյան Ջեմմա

բանասիրական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ Հրաչյա Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ,
ավագ գիտաշխատող. barnasyanjemma@mail.ru

DOI: 10.54503/978-9939-970-07-3-83

Բանալի բառեր. Մուշ-Տիգրանակերտ, հարավկենտրոնական բարբառախումբ, բանահյուսական պատառիկներ, նախդրիվ հայցական, Գ.Ջահուկյան, Հ.Աճառյան, հարցահարաբերական դերանուն:

Քննության առնենք արևմտյան խմբակցության բարբառների հարավկենտրոնական կամ *Մուշ-Տիգրանակերտի* բարբառախմբում առկա դերանունները՝ անդրադառնալով ինքնատիպ ձևերին ու հետաքրքիր իրողություններին: Գ. Ջահուկյանն իր բազմահատկանիշ վիճակագրական դասակարգման մեջ այս բարբառախմբում է ընդգրկել նաև Բուն Սասունի (Գելիեգուզանի) և Տավուրիկ-Մոտկանի բարբառները:

Դերանուն խոսքի մասին նվիրված ծավալուն մենագրության մեջ Հ. Աճառյանը փաստում է, որ անձնական դերանունները բառապաշարի համահայերենյան շերտին են պատկանում, և հայոց լեզվի բոլոր փուլերում մշտապես գործառող *ես, դու, մենք, դուք* դերանուններն առկա են հայերենի բոլոր բարբառներում: Այնուամենայնիվ, կարելի է գտնել նաև յուրօրինակ, ինքնատիպ ձևեր, ինչպես, ասենք, *յէ* (առանց *ս-ի*) բառաձևը՝ Արդվինի բարբառում գործառող, որը Հ.Աճառյանի կարծիքով՝ «նորօրինակ երևույթ է հայերենի բարբառներում»:

Նմանատիպ բառաձև մենք գտել ենք նաև Մշո բարբառում՝ բացառապես խոսքի շղթայում, ինչպես, ասենք՝

Հ'ըմէն գ'ածին, յէ լէ գ'ածի: Յէ լէ գինամ՝ կըլուիդ իս էպի:

Հոգնակի առաջին դեմքի դերանունը, որ գրաբարում *մեք* էր, հետգրաբարյան հայերենում գրեթե բոլոր բարբառներում դարձել է *մենք* (ն-ի հավելումով): Հ.Աճառյանը դա բացատրում է հարասության օրենքով. «ոնգականից հետո կրկնվել է *ն* ձայնը՝ ճիշտ ինչպես ունենք կանաչ > կանանչ, կամուրջ > կարմուջ > կարմունջ և այլն»³: Սասունի բարբառի խոսվածքներում գործառում է հենց *մըք*-ը (մըք

¹ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972, էջ 134:

² Հ.Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 2, Ե., 1954, էջ 59

³ 3 Նույն տեղում, էջ 58:

կրկըրըրը): Գելիեգուզանի խոսվածքում սովորական է *ի* հենարանով ձևերի գործածությունը, ինչպես՝ *Մըկի կացիք, տուկի մացիք* (մենք գնացինք, դուք մնացիք)⁴:

Մշո բարբառի ուսումնասիրությանը նվիրված մենագրության մեջ կարծիք կա, որ ստացական դերանվան իմաստն այս բարբառում արտահայտվում է «*մի, ձի* բառերի և անձնական դերանունների հոգնակի տրական հոլովի օգնությամբ՝ *օղնէր մի* (իմ -մեր ոտքերը) *տընէր ձի* – ձեր տները, *խէլք մի* – իմ, մեր խելքը և այլն»:

Ինչպես երևում է շրջուն շարադասությամբ ոճական լրացուցիչ բաշխում ենթադրող այս կառույցներից, առաջին դեմքի դերանվան թե՛ եզակին և թե՛ հոգնակին արտահայտվում են *մեր* (տվյալ դեպքում՝ *մըր*) դերանվան վերջնահնչյունի կորստով առաջացած *մի* բառաձևով, ինչպես հետևյալ օրինակում՝ *Օղնէր մի պաղան* (իմ ոտքերը կամ մեր ոտքերը սառեցին): Նույն երևույթն առկա է Սասունի բարբառում:

Հետաքրքիր իրողություններ են ի հայտ գալիս անձնական դերանունների հոլովական համակարգը քննելիս, ինչպես, ասենք, այն, որ անձնական *ես* դերանվան հայցական հոլովաձևը նման է ուղղականին: Այլ խոսքով՝ առավել պարզ է և մոտ անվանական հոլովմանը: Նման փաստեր շատ կարելի է գտնել հատկապես մեր կողմից քննվող բարբառախմբում: Տիգրանակերտի բարբառով գրանցված բանահյուսական պատառիկներում կան ասվածը հաստատող օրինակներ, ինչպես. *Ըմմընէ՛ դարան, յէսի* (ինձ) *չըդարան*:

Նախդրիվ հայցականով առանձնացող բարբառներում *զ* նախդիրն առայսօր կենսունակ է: Մշո բանահյուսությունից բերենք օրինակ.

Այօ՛, մամօ՛, կարկէք զիս,

Ջ՛ուլհագ տըղին տըվէք զիս,

Թալէ գմաքօք, գ՛ըրգէ զիս...

Մշո բարբառում առաջին դեմքի անձնական դերանվան բացառական հոլովաձևը նույնպես ինքնատիպ է՝ *հ՛իսնէ*: Ասենք՝ *Հ՛իսնէ ի՛նձ է գ՛ուզիս* (ինձնից ի՛նչ էս ուզում): Սասունի բարբառը նույնպես ունի համարժեք ձև՝ *իսնա*:

Հակադրվելով Ա. Այտընյանի հայտնած այն կարծիքին, թե որոշ բարբառներում անձնական դերանվան եզակի առաջին դեմքի բացառական հոլովում առկա *յիսնէ* (Մուշ) և *յիսմէ* (Պոլիս) ձևերն ակնհայտորեն հայցական հոլովից են ծագում և ոչ թե՛ տրականից, ինչպես ընդունված է կարծել՝ Հ. Աճառյանը տարակուսանք է հայտնում՝ արձանագրելով. «Ըստ այսմ՝ մնում ենք երկընտրանքի մեջ և չենք կարողանում որոշել *իզմէ, իսմէ, իսնէ* ձևերի ծագումը»:

⁴ Տե՛ս Վ. Պետոյան, Սասունի բարբառը, Ե., 1954, էջ 45:

⁵ Ս. Բաղդասարյան-Թափալցյան, Մշո բարբառը, Ե., 1958, էջ 98:

⁶ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 77:

Մեր կարծիքով՝ խնդրո առարկա բարբառներում կիրառվող բացատական հոլովի այդ *իսնէ* և *հ'իսնէ* ինքնատիպ ձևերը հայցականից են սերում, թեև այս աշխատանքում մենք ընդամենը փաստում ենք տվյալ բարբառախմբում գործառող դերանվանական որոշ հետաքրքիր ձևերի առկայությունը՝ չանդրադառնալով դրանց ծագումնաբանությանը:

Մշո բարբառում անձնական դերանունների սեռական՝ *իմ, քու, մեր, ձեր* հոլովաձևերն ունեն նաև զուգաձևություններ՝ *իմուն, քումուն, մերուն, ձերուն*, որոնք ի հայտ են գալիս փոխանվանաբար հոլովվելիս: Բարբառի քննությանը նվիրված մենագրության մեջ այդ ձևերը դիտարկվում են որպես ստացական դերանուններ⁷:

Հարկ ենք համարում նշել, որ գրաբարյան *քո* ստացական դերանվան տրականի՝ *քում*–ի հետ աղերսն ակնհայտ է, և, ասեմք, Մշո բարբառի Մկրագոմ գյուղի խոսվածքով կարելի է ասել՝ *Իմ ու քում մը խա'նէ* (մի՛ խառնիր):

Նույնպիսի օրինակ բերենք Սասունի պարերգից՝ *Ըմ յար կըց քում էլ խօրօղիզ*⁸:

Քանի որ անձնական դերանունները անձնանիշ են և իմաստային պլանում՝ միշտ որոշյալ, ուստի և հոդառու չեն: Միայն փոխանվանական նշանակությամբ սեռականի ձևը կարող է հոդ ստանալ և իբրև անկախ, «ուղիղ» ձև՝ հոլովվել՝ *իմուն, քումուն, մերուն, ձերուն*: Բերենք օրինակ Մշո ասացվածքներից.

Խաճ իմուն է, զօրուտեն յէ՛ս գինամ:

Նույնատիպ օրինակներ կարելի է բերել նաև Սասունի բարբառով գրաված ազգագրական նյութերից. *Մէլիք գըսը. «Տավի՛տ, հէրտ իմու՛նը, թը՛ քըմունը»*⁹:

Մեր կարծիքով՝ ինքնատիպ երևույթ է Տիգրանակերտի բարբառում եզակի երկրորդ դեմքի *թուն* դերանունը փոխանվանաբար հոլովվելիս ի հայտ եկող *քումէ* հոլովաձևը՝ *քոնը* բառիմաստով: Բարբառին նվիրված մենագրության մեջ հեղինակն ընդգծում է, որ հատկապես անեծքներում է հանդիպում այս հոլովաձևի յուրօրինակ ու հետաքրքիր գործածություն, երբ դրվելով հետադաս՝ ստորոգյալից հետո, արտահայտում է *քո* հոլովաձևի իմաստ, ինչպես՝ *Վիզիթ գ'ողրի քումէ* (քո վիզը կոտրվի): Մենագրության հեղինակ Անի Հանեյանը գտնում է, որ «այս երևույթը գուցե պետք է բացատրել պատմականորեն դերանվան սեռական և տրական հոլովիմաստների միասնացման, միաձուլման միտումով»¹⁰:

Կարծում ենք, որ այդ հոլովիմաստների միասնականությունը բարբառում եղել է ի սկզբանե:

⁷ Տե՛ս Ս.Բաղդասարյան-Թափալցյան, նշվ. աշխ., էջ 97:

⁸ Տե՛ս Վ.Պետոյան, նշվ. աշխ., էջ 79:

⁹ Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 19, Ե., 1999, էջ 38:

¹⁰ Տե՛ս Ա.Հանեյան, Տիգրանակերտի բարբառը, Ե., 1978, էջ 159:

Դերանվանական հետաքրքիր ձև ենք համարում նաև ոչ օրինաչափ հնչյունափոխության ենթարկված (անճանաչելիորեն փոխված) *խըղրաց* բառաձևը (փոխադարձ դերանվան արժեքով): Մշո բարբառում *հ'իրար* (իրար) փոխադարձ դերանունը *հետ* կապով ձևի պարագա է ձևավորում՝ *հ'իրարու հետ*: Սակայն բարբառին բնորոշ է նաև *հետ* կապի նախադաս կիրառությունը (հեղ ուր մօր, հեղ մըզի), իսկ *իրար* դերանվան հետ առաջին հայացքից տարօրինակ՝ *խըղրաց* բառադադրությունն է կազմում, քանի որ *հ-ի* հնչյունափոխությունը օրինաչափ չէ Մշո բարբառի համար: Թեև արժե նշել, որ այդպիսի մի բացառիկ ձև էլ գտել ենք ժամանականիշ բառերի քննություն կատարելիս: Մշո և Սասունի տարբեր խոսվածքներում գրառել ենք *լուսադեմին* կամ *վաղ առավոտյան* հասկացության իմաստով գործառող *խըլըսուն* (հետ+լուսուն) ժամանականիշ բառը: Օրինակ բերենք Մշո Բոստաքյանդ գյուղի խոսվածքով.

Հինկ ու գուր ախալըրդան *խըլըսուն* հ'էլան տընէն ու *խըղրաց գածին խօղքաղ* (Ինքն ու իր եղբայրները լուսաբացին միասին (միմյանց հետ) գնացին խոտ քաղելու):

Հետաքրքիր դերանվանական ձևեր են ի հայտ գալիս նաև որոշյալ և անորոշ դերանունները քննելիս: Մշո և Սասունի խոսվածքներում գործառող *ամէգ* դերանունն առաջին հայացքից կապվում է *ամէնքը* որոշյալ դերանվան հետ: Մինչդեռ այն ուղղակի *ամեն մեկը* որոշյալ դերանունն է՝ «յուրաքանչյուրը» նշանակությամբ (բաղադրիչների կցումով և մեկ շեշտով արտասանելիս հնչյունների կորստով): Այսպես՝ *Ամէգ հավկ՝ վըր ուր էրմին* (յուրաքանչյուր հավք՝ իր երամի հետ):

Անորոշ դերանունների գործառույթին անդրադառնալիս կարելի է նշել անորոշ հոդին համարժեք *մէգ, մէ* (հետադաս կիրառելիս՝ *մը*) բառաձևերի մասին: Իբրև յուրահատկություն՝ ներկայացնենք Մշո բարբառում այդ դերանվան կրկնա-հավելման երևույթը, ինչպես՝ *Մէ կընիգ մը տէսա, մէ տըղէ մէ կար հէղ՝ մազէր հուստըգուգ*:

Կամ, ասենք, Ալաշկերտի խոսվածքով բերվող այս ասացվածքում՝ *Մէգ մէ մէգու անուն իղա՝ յա դ'ուռնա, յա հ'էրտիգ*¹¹:

Հր. Աճառյանի վկայությամբ՝ աշխարհի շատ լեզուներում սովորական է *մարդ* բառին անորոշ դերանվան իմաստ վերագրելը: Դա բնորոշ է նաև հայերենին¹²: Անորոշության իմաստն առավել խտանում է *մառտումուռտ* բառաբաղադրության մեջ, որ գործածական է Մշո բարբառում, ինչպես՝ *Օր գ'իկէր, մառտումուռտ չըտէսա՝ վ'ըզըրզի*¹³:

11 Տե՛ս Բ. Մաղաթյան, Ալաշկերտի խոսվածքը, Ե., 1985, էջ 158:

12 Տե՛ս Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 415:

13 Տե՛ս Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 3, Ե., 1972, էջ 93:

Հարցահարաբերական դերանվան արժեքով Մշո բարբառում գործառող *դ'որ* ձևն ակներևաբար *ընդ* նախդրի և *որ* հարցական դերանվան կցումով է առաջացել՝ (ընդ+որ): Առաջին վանկի անկումով առաջացած բառաձև է՝ օրինաչափորեն հնչյունափոխված:

Գործողության ուղղություն ցույց տվող այս դերանունն առկա է Մշո, Սասունի խոսվածքներում, ինչպես նաև արևելյան խմբակցության մի շարք բարբառներում (Բայազետի, Ջուղայի և այլն):

Մուշ-Սասուն բարբառախմբում *ո՞ր* հարցական դերանունից են սերում՝ *օրի՞* (Սասուն), *հ'օրի՞* (Մուշ) բառաձևերը: Բերենք մեկ օրինակ Տարոն-Տուրուբերանի ազգագրական գոտին ընդգրկող ժողովրդական հեքիաթներից.

«Օրբմ *հ'օրի՞* չըս էրտա օլըրդի ըզքու էրգիր՝ տեսնաս *ի՞մալ* է , *ի՞մալ* չէ, *վօ՞ր* *ըզվի՞ր* վըրեն զօր կենէ» (մի օր ինչու՞ չես գնում քո երկրում շրջելու, որ տեսնես՝ ինչպե՞ս է, ինչպե՞ս չէ, ո՞վ է ում ճնշում)¹⁴:

Նույն այս օրինակում առկա է Մշո բարբառի դերանվանական համակարգում գործառող հարցահարաբերական *ու՛լ* դերանվան ուղղական հոլովի ինքնատիպ մի ձև՝ *վօր*: Այսպես՝ *Վօ՞ր էգալ ձ'ըր տուն*:

Ըստ Հր. Աճառյանի՝ «*Ո՞* և *ո՞վ* միևնույն բառերն են. բուն ձևն է՝ *ո*, *որ* և սկզբում բնականաբար *ո* ընդհանուր գործածությունն ունեն, հետո՝ ձայնավորի մոտ պատահած ժամանակ, ներդաշնակության համար (հորանջից խուսափելու նպատակով) ավելացավ *վ* բաղաձայն, իսկ *ո* մնաց բաղաձայնի մոտ»¹⁵: Ապա ավելացնում է, որ Մշո և Բայազետի բարբառները «կորցրել են նաև *ու՛լ*-ը և ունեն միայն *վօր*»¹⁶:

Սասունի բարբառում օրինաչափ է *վըր* բառաձևը՝ *Վը՞ր ը գըսը* (ո՞վ է ասում): Նշենք նաև այն հանգամանքը, որ հարցական *վօ՞ր* դերանվան հոգնակին բացակայում է Մշո և Սասունի բարբառներում, իսկ այդ իմաստն արտահայտելուն օգնում է հոգնակի թվով ստորոգյալը, ինչպես՝

Վը՞ր էգան ծըր դուն (Ովքե՞ր եկան ծեր տուն):

Մուշ-Տիգրանակերտի բարբառախմբի դերանվանական համակարգում առկա հետաքրքիր իրողությունների փնտրտուքը ևս մեկ անգամ հաստատում է նշանավոր բարբառագետ Ա.Ղարիբյանի այն կարծիքը, որ «շատ հաճախ դերանուններն են բարբառների հարևան լինելու հանգամանքը պարզելու հայտանիշը»¹⁷:

Ուսումնասիրության առարկա դարձնելով հայերենի բարբառների դերանվանական համակարգը՝ իմաստագործառական քննության ենք առել բարբառագի-

¹⁴ Տե՛ս Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 13, Ե., 1985, էջ 258:

¹⁵ Հ.Աճառյան, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 389:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 394:

¹⁷ Ա.Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, Ե., 1953, էջ 144:

տական մենագրություններից, հայ ժողովրդական բանահյուսությունից և քարտեզագրման նպատակով հայերենի բարբառների տարբեր խոսվածքների գրանցումներից դուրս գրված համապատասխան իրողություններ: Նմանատիպ քննությունը տարբեր բարբառներում ու խոսվածքներում առկա ընդհանուր կամ միայն տվյալ տարածքի բարբառներին հատուկ իրողություններ գտնելու, համեմատելու հնարավորություն է ընձեռում:

Барнасян Джемма – Местоимение в Муш-Тигранакертской группе диалектов. – В работе рассмотрены местоимения юго-центральной или Муш-Тигранакертской группы диалектов Западной группировки с учетом своеобразия форм. Результат исследования вновь подтверждает мнение выдающегося диалектолога А.Гарибяна о том, что очень часто местоимения являются показателем, позволяющим установить соседство диалектов.

Barnasyan Jemma – The Pronoun in Mush-Tigranakert Dialect Groups. – In the paper studied the pronouns south-central or Mush-Tigranakert dialect group of Western grouping taking into account the singularity of forms. The result of the study again confirms the opinion of famous dialectologist A.Gharibyan that very often the pronouns are the indication of clarifying the circumstance of dialects being neighbors to each other.